

Sloweniýada awarlaryň yzlary

Category: Kitapcy, Sözlär, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Sloweniýada awarlaryň yzlary

SLOWENIÝADA AWARLARYŇ YZLARY

Sloweniýa respublikasy Adriatik deňiziniň ýakasynda we Italiýa, Awstriýa, Wengriýa, Horwatiýa bilen araçäkleşýän Orta Ýewropa ýurdudyr. Ýewropa we Balkan medeniýetleriniň kesişýän ýerinde ýerleşýän bu ýurduň meýdany 20251 km², ilaty bolsa iki million çemesidir.

Sloweniýa taryhynda Rim, Hun, Awar, Osmanly türkmen, Awstriýa, Awstro-Wengriýa imperiýalarynyň, Ýugoslawiýa korollygynyň we Ýugoslawiýa Federasiýasynyň düzüminde ýer aldy. 1991-nji ýylyň iýul aýynda serbleriň gözegçiligindäki ýugoslaw goşunyna garşy birnäçe gün dowam eden ýaragly çaknyşyklardan soň Sloweniýa Ýugoslawiýa Federasiýasynyň düzüminden çykýandygyny we doly garaşsyzlygyny yglan etdi.

Sloweniýada slovenlerden başga italýanlar, nemesler, serbler, wengerler, horwatlar, makedoniýaly emigrant türkler, kyptylar we başga-da birnäçe halkyýetler ýaşaýar. Häzir ýurduň sosial-ykdysady, medeni we syýasy ýagdaýy diýseň gowy.

Sloweniýa türki kowumlaryň gelmeginiň birnäçe asyra uzaýan taryhy bar. Baryp 380-nji ýylda ýurda hunlaryň aralaşyp başlamagy ondan soňky döwürlerde – tä Osmanly türkmen imperiýasynyň döwrüne çenli türki kowumlaryň oturymlý ýerleriniň birine öwürdi.[1] Ilkibaşky döwürde beýik serkerde Atillanyň ölümüne çenli dowam eden sloven türklügi 560-njy ýyldan soň Awar, 1408-nji ýyldan soň Osmanly türkmenleri tarapyndan yzygiderli dowam etdi.

VI asyryň ikinji ýarymynda Aral deňziniň töwereklerinde ýaşap, dürli sebäpler bilen Hazar we Gara deňiziň üsti bilen ýüzüni Ýewropa öwren hunlar 372-nji ýyldan soň Dunaýyň orta akymalarynyň we Tiza derýasynyň ýakalaryny guran täze gurlan döwletiň harby we edara ediş merkezine öwürdiler. Olar 380-nji

ýyla çenli Panoniýany, Dalmasiýany we Kupa-Sawa-Dunaý derýalarynyň günortasyndaky ýerleri öz döwletiniň düzümine birikdirdiler.

Goşun we döwler dolandyryş sistemasy taýdan guramaçylygy oňat bolansoň, olaryň häkimiýetine başga-da tire-taýpalar gelip goşuldy. Netijede başga kowumlaryň hem gatnaşmagynda taýpa konfederasiýasy emele geldi. Hunlar taýpa konfederasiýasyna tabyn bolan käbir taýpalara soýuzdaş, käbirlerine bolsa hyzmatkär hökmünde garadylar. Olar Rim we Wizantiýa imperiýalaryny ýeňip, iki imperiýanyň döwlet dolandyryş sistemasynyň deregne öz düzgünlerini girizdiler. Goşunyň we döwlet apparatynyň daşynda galan käbir ähmiýetsiz hasaplan ýumuşlaryny soýuzdaş görülen taýpalara buýrupdyrlar. Walýuta dolanşygynda hem üýtgeşmeler girizip, Rimiň we Wizantiýanyň pullarynynyň ýerine öz pullaryny dolanşyga girizipdirler.

Hunlar 372-380-nji ýyllarda Wizantiýa, 380-nji ýyldan soň Sloweniýanyň Emona diýen ýerine[2], Tselye, Petowio we Postoýnanyň üstünden, Italiýa, Alp daglaryna, Dunaý we Drawa derýalarynyň üstünden Germaniýa, Galliýanyň jümmüşine çenli ýöriş edipdirler. Demirgazykda Skandinawiýa, günortada Orta Ýer deňzine çenli uzalyp gidýän ümmülmez giňişlik Hun döwletiniň tabynlygyna girýär. Hunlar Atillanyň döwründe Russiýada Wolga, Germaniýada Reýn derýalarynyň, Orta Ýer we Baltika deňizleriniň arasynda kuwwatly imperiýa döredipdir. Emma Atillanyň ölüminden birnäçe ýyl geçensoň, 453-nji ýylda taryh sahnasyndan çekilen Hun döwletiniň ýerine bir asyrdan soň dörän Awar döwleti geldi.[3]

Hunlar Aziýa, Ýewropa we Balkan ýurtlarynda bütinleý täze medeniýet dörettdiler, beýleki kowumlara hemme taraplaýyn täsir etdiler. Olar Sloweniýada we hökmürowanlyk süren Ýewropadyr Balkan ýarym adasynda bahasyna ýetip bolmajak arhitektura eserlerini, taryhy yzlary galdyrdylar. Bu eserleriň birnäçesine Sloweniýanyň Sawa derýasynyň ýokary başlarynda gabat gelmek bolýar. Sloweniýada hunlardan galan käbir azyk, ýer-ýurt, suw atlary häzirem bar. Slowenler "bal" diýmegi aňladýan "medos" hun sözünü häzir "med" görnüşinde ulanýar. (Bu söz soňra beýleki slawýan halklarynyň diline, şol sanda

rus diline-de "мед" görnüşinde geçipdir -t.b.). Ýurtda Wişnýa Gora[4] we nemesçe köne ady Haýnburg bolan häzirkî Hunenburyň hunlardan galan toponimiki atdygy her kese mälimdir.[5] Bled kölüniň adynyň hem Atillanyň dogany Bledanyň adyndan gelyän atdygy çak edilýär.

Ýewropalylar özlerinden has öňden bolan hunlardan goşun düzme, döwleti dolandyрма tejribesini, bilimi, hususanam uruş taktikasyny, ýarag önümçiligini we başga-da birnäçe ugurda köp zat öwrendiler.

IV asyryň ortalaryndan başlap başga bir türki taýpa bolan awarlar hem Orta Aziýadan Gara deňiziň demirgazygyna göçüp barypdyrlar we edil hunlar ýaly olaram Dunaýyň orta akymalarynyň we Tiza derýasynyň ýakasynda täze döwlet gurupdyrlar.

Awarlar bu ýerlerde öňden galan hunlardyr bulgarlar ýaly türki taýpalary we Karpat daglarynyň arkasynda dagynyk halda ýaşap, durmuş bilen hiç hili sosial-ykdysady, medeni taýdan ýakynlygy bolmadyk, tejribesiz slawýanlary hem öz ýanlaryna alypdyrlar. Ilkibaşda kän göze ilmedigem bolsalar, 560-njy ýyldan soň Sawa we Dunaý derýasynyň boýlarynda Wizantiýa garşy, Lab derýasynyň boýunda franklara garşy gurnan söweşleri ähli ünsi özlerine gönükdirdiler. Awarlar 560-803-nji ýyllar aralygynda Ýewropanyň kesgitleýji faktory hökmünde wakalaryň akymyny we taryhyň ugruny üýtgetmegi başardylar. 566-567-nji ýyllarda awarlar soýuzdaşlary langobardlar bilen bile gepidleri derbi-dagyn etdiler. Söweşden soň Srem düzlügünden daşgaryn gepidleriň ýaşaýan ýerleriniň barsyny özlerine tabyn edip, langobardlar bilen ýanaşyk goňşy boldular. Wizantiýa-Türk halkasynyň arasynda galan langobardlar hökümdarlary Albion bilen bile Panoniýany taşlap, Italiýa göç etdiler.[6] Langobardlardan boşan ýerlerde ýaşaýan slawýanlar we beýleki taýpalar awar-türk häkimiýetiniň guran taýpalar konfederasiýasyna girdiler. Şol ýyllarda awarlar Sawa we Dunaý derýalarynyň günortasyndaky Wizantiýanyň çäklerine-de ýygy-ýygýdan çozuş gurnadylar. Bu çozuşlaryň arasynda 582-nji ýylda bolan Sirmium söweşi-de bar. Olar özleriniň hyzmatkärine öwrülen slawýanlar bilen bile Sloweniýa, ol ýerdenem Emona-

Tselýe-Postoýna güzergähiniň üstünden Alp daglarynyň gündogar sebitlerine, Awstriýanyň günorta raýonlaryna çenli aralaşdylar. Slawýanlar şol ýyllar awarlaryň garamagynda Italiýa, Alp daglaryna, Awstriýa, Karpat daglaryna, Orta Ýer, Gara, Adriatik, Baltika, Egeý deňizleriniň arasynda uzak gidýän ümmülmez giňişliklere köpçülikleýin göçüp başladylar. Slawýanlaryň bu göçhä-göçlügi özbaşdak amala aşyrmaga güýç-kuwwaty-da, tejiribesi-de ýokdy. Çünki, slawýanlar Ýewropada ilkinji gezek urşan Bawar güýçleriniň garşysynda ýeňlişe uçrapdylar, emma olar awarlardan goldaw alyp, ikinji gezek bawariýalylary çym-pytrak etmegiň hötdesinden geldiler. Bu ýeňişini yzysüre awarlar slawýanlar bilen güýç birikdirip, Istranyň üstünden geçip Italiýanyň ýokarsyndan girdiler. Emma ol ýerde langobardlaryň ýiti garşylygyna uçrap, Furlaniýa we Kras sebitlerine aralaşmagy goýbolsun etdiler. Edil şol wagtam slowenler awarlaryň goldawyny alyp häzirki ýaşaýan ýerlerine ymykly ýerleşdiler.[7] Ýöne käbir sebäpler bilen Sloweniýa we Gündogar Alp daglarynyň etegine ýerleşen slowenleriň käbir dil, toponomastik we beýleki aýratynlyklarynda dürli tapawutly aýratynlyklar göze ilýär. 590-njy ýyldan soň awar goldawyny alan slowenler on ýylyň içinde Drawanyň ýokary akymlaryndan Alp daglaryna çenli aralykda we Sawanyň ýokarky akymlarynyň boýunda ýerleşmäge hem-de häkimiýetlerini gurmaga mümkinçilik aldylar. Netijede gürrüňi gidýän ýerlere 150-200 müň töweregi slowen göçüp geldi. Awar-türk döwletinde merkezi häkimiýet, goşuny dolandyrmak we raýat dolandyryş işleri türkleriň elindedi, beýleki işleri ýerine ýetirmek olaryň soýuzdaşlary ýa-da gullary bolan slowenlere, slawlara we beýleki taýpalara degişlidi. Awarlar känbir ynam etmeýän taýpalaryny, hususanam asly slaw(ýan) bolanlary goşunda ýaragsyz pyýada goşun birliklerine alýardylar ýa-da gul deregne ulanýardylar. Awar-türk döwleti giň territoriýada gurlandygy üçin käbir daglyk etraplarda, dar we kiçeňräk jülgelerde olaryň agalygy duýlup durmady. Awarlar şolar ýaly barmasy kynrak ýerlerde çaklamrak söweşjeň birlikleri goýmal bilen çäklendiler.[8] Şeýle garnizonlaryň biri Koruska welaýatynda, häzirki Wobre ady bilen tanalýan ýerde hem bolandygy çak edilýär. Wobre

toponiminiñ slowen dilinde we beýleki slawýan dillerinde awarlara diýlen Obri sözünden dörandigi bellidir.[9]

593-595-nji ýyllarda Alp daglaryna ýerleşen slowenler awar türklerinden goldawyna arkalanyp, Drawa jülgesinde bawariýalylary yzly-yzyna iki gezek ýeňlişe sezewar etdiler. 599-602-nji ýyllarda türk-slowen birleşen güýçleri Italiýada we Istrada ýerleşen wizantiýa güýçlerine hüjüm etdiler.

Slowenleriň awarlara garaşlypygy VII asyryň birinji ýarymyna çenli dowam etdi. Şol döwürde Çehiýanyň we Morawiýanyň slawýanlary bileleşip Günbatar Slawýan taýpa konfederasiýasyny gurdular. Bu bileleşige Alp daglarynda we Sawanyň deltasynda ýaşaýan slowenler hem girdi. Bileleşigiň dolandyryş apparaty Labyň boýlaryny, ýokary Drawanyň we ýokary Sawanyň boýlaryndan Furlaniýa çenli uzap gidýän ýerleri awarlara we franklara garşy gorag diwaryna öwürdi.[10]

Slowenler häzirki ýaşaýan ýerlerine awarlaryň howandarlygy astynda bölek-bücek halda ýerleşipdiler. Olaryň etniki gelip çykyşy barada maglumatlar juda az.

Alp daglarynyň, Adriatik deňziniň we Panoniýa düzlügininiň arasyndaky ýerlerde ýaşaýan käbir taýpalar awar-türk häkimiýetiniň garamagynda bolandygyna garamazdan, türk kowumlaryň zannynda owaldan bar bolan hoşniýetlilikden we goldawdan peýdalanylýp, dürli döwürlerde özbaşdak döwletleri gurdular. Bu döwletleriň arasynda 623-nji ýylda gurlan Karantaniýa slowen döwleti hem bardy.[11] Slowen taryhynda Karantaniýa knýazlygy diýip ýatlanýan bu döwletiň knýazy Sam atly hökümdardy. Karantaniýa knýazlygy slowenleriň taryhda guran ilkinji döwletidir. Şonuň üçin "Karantaniýa" sözi "Slowen" sözi bilen manydaş söz hasaplanýar.[12] Bu iki sözüň biri-birine berk baglanyşmagy hasam köp Frank döwleti döwründe boldy.[13]

Knýaz Sam birnäçe wagtdan soň Awar häkimiýetiniň daşyna çykmagyň hötdesinden gelip, goňşy ýurtlarynyň ünsüni çekdi. Ol 626-629-njy ýyllarda Awgustanyň golaýynda bawariýalylara garşy alnyp barlan uruşda üstünlik gazandy. Ondan soň käbir goňşy kowumlaryň we ýurtlaryň goşunlaryny-da ýeňlişe sezewar etdi. Emma 658-nji ýylda Samyň ölümi knýazlygyň awarlaryň we

slowenleriň arasynda paýlaşylmagyna sebäp boldy.[14]

660-njy ýylda Ikinji Awar kaganlygynyň döremegi bilen täzedan güýçlenip ugran awarlar Panoniýadan Orta Ýewropa, Italiýa we Wizantiýanyň çäklerine çozuşlar gurnadylar. Dunaýyň üstünden Anijä we Sloweniýa, Italiýanyň üstündenem Furlaniýa girdiler. Ýörişlere slowenler hem gatnaşypdyr. Şeýle-de bolsa, käbir slowen taýpalary agzalan ýerlere bir özleri bolubam giripdir. 705-720-nji ýyllarda slowenler Furlaniýalylara garşy uruşda ýeňlip, Beneş Sloweniýasyna ýerleşipdir. Şeýlelikde, slowenleriň şol wagtky Adriatik kenarýakalary – Langobardiýanyň we Alp daglarynyň arasynda çeken araçägi häzirem öz güýjüni saklap gelýär.

660-803-nji ýylda höküm süren Ikinji Awar-türk kaganlygy döwründe awarlar Panoniýadan Italiýa, Orta Ýewropadan Wizantiýa çenli uzaýan strategiki ähmiýetli ýollaryň hemmesini öz gözegçiligine alypdylar. Olar ýol ýakasynda gurlan galalar we berkitmeler bilen ýollaryň howpsuzlygyny üpjün etmäge çalyşdylar.

VIII asyryň ahýrynda we IX asyryň başynda Orta Ýewropada awar meselesi ör-boýuna galdy. 791-803-nji ýyllaryň awar-frank urşy bu meseläniň "çözgüdini" getirdi. Söweşde franklar awarlardan öwrenen uruş taktikasynyň awarlaryň özüne garşy ulanyp, ýeňiş gazandylar. Söweşiň yzysüre Awar-türk döwletiniň Panoniýadaky güýçleri-de derbi-dagyn edildi, netijede awarlaryň döwleti taryh sahnasyndan çekildi. Uruşda ýesir düşen türkleriň ählisi gylyçdan geçirildi. Ummasyz altyn-kümüş, gymmatbahaly daşlar, ýaraglar, iri şahly we ownuk mallar duşmanyň eline olja boldy. Oljanyň artyk galanyny ýakdylar ýa-da Tiza, Dunaý, Sawa, Drawa derýalaryna atdylar.

IX asyryň başynda franklar awarlaryň iň soňky toparlaryny hem ýeňlişe uçratmagyndan soň Sloweniýa, Balaton köli, Mohaç sebitleri, Sloweniýa bilen birlikde Rab derýasynyň we Froška Goranyň arasyndaky ähli türk topraklary frank döwletiniň golastyna geçdi. Franklar bu ýerler bawariýalary, Karantaniýa slowenlerini we beýleki taýpalary göçürip getirdiler. Göçüp gelme bir asyrlap dowam etdi. Şol sebäpli çuňňur awar-slowen oňşuksyzlygy we çaknyşyklar ýüze çykdy. 811-nji ýylda

Fransiýanyň koroly Karl çaknyşyklary basyp ýatyrmak maksady Panoniýa ýörite goşun birliklerini ugradypdyr.

Awar döwletiniň ýykylmagyndan soň Frank döwletiniň çäklerinde dagynyk halda ýaşayan türki taýpalaryň ýagdaýy hem beýleki taýpalardan tapawutly däldi. Frank koroly Beýik Karl dagynyk ýaşaýandyklaryna garamazdan türki taýpalara öz kaganlarynyň statusynda içerki özbaşdaklygyny berdi. Awarlaryň ady 822-nji ýylda Frank döwletiniň hronologiyasynda tutulýar. 828-nji ýylyň sene ýazgysynda bolsa olar frank korolynyň garamagyndaky raýatlar hökmünde agzalyp geçilýär. IX-X we ondan soňky asyrlarda awar ady gitdigiçe seýrekleşdi. Şeýle-de ýewropa halklarynyň, wizantiýalylaryň, slowenleriň we beýleki slawýan taýpalarynyň arasynda birwagtlar "agalyk sürüji güýç" manysyny aňladan awar-türk sözi undulyp gidibermedi.[15] Dagynyk halda galan awar toparlarynyň bir bölegi beýleki kowumlar tarapyndan "eredildi" (assimilleşdirildi) we "hristianlaşdyryldy", bir bölegi bolsa türklüginini saklap galdy, türki dilde gepledi, Gök Taňra ynandy ýa-da bulgar türklerinden yslam dinini öwrendi. Bular XIV asyryň ikinji ýarymynda Ýewropa aralaşyp başlan Osmanly türkmenleriniň şanly ýeňişlerine şert döretdiler we garyndaşlaryna goşulyp, Balkandyr Ýewropa ýörişlerine gatnaşdylar.

Awar döwletiniň ýykylmagy bilen Horwatiýada galan awarlar barada Wizantiýanyň hökümdary Konstantin Bagrýanorodnyý VII şeýle ýazýar:

"X asyrda Demirgazyk Dalmasiýada, Kirbawada, Likada, Gadskada, Modruşda we Demirgazyk Bosniýada häzirem awarlara duş gelmek bolýar. Olaryň awardygyny ýüzlerine seredende bilip bolýar. Awarlaryň Lika we Kirbawa etraplarynda "ban" diýip atlandyrylan hökümdary bar. Olar Horwatiýadan gidensoň, megerem, bu atdan "ban" diýen harby çin döräpdir.[16] Awarlardan galyp, horwatlaryň, wengerleriň, bosniýalylaryň edara ediş ulgamy bilen baglanyşykly bu adalganyň awar sözünde gurply, barjamly diýmegi aňladýan "baý(an)" sözünden gelip çykandygy mälimdir.[17] (Türkmen dilinde hem barjamly kişä "baý" diýilýändir -t.b.). Wengriýa, Awstro-Wengriýa we Osmanly türkmen hökümdarlary tarapyndan Bosniýa, Horwatiýa we

Sloweniýa bellenyän häkimlere "Ban" diýen ýörite çin berilipdir. Bu adalga bosniýalaryň we horwatlaryň arasynda harby çin görnüşinde ýaýrady. Olar bu harby çini öz garaşsyz döwletleriniň hökümdarlaryna hem beripdirler.[18] Meselem, Ban Pribin, Ban Kulin, Ban Iwan Majuraniç we başgalarda bolşy ýaly. Emma slowen taryhynda saklanyp galan awar harby çinine duş gelinmedi. Ýöne welin Sloweniýada bu at bilen ýakynlygy bolan has kiçi çinlere we ýer-ýurt atlaryna köp duş gelmek mümkin.

Sloweniýanyň dolandyryş ulgamy beýleki slawýan taýpalarynyň dolandyryş ulgamyndan tapawutly däldi. Bularyň ulgamynda-da "uly maşgala" gurluşy hereket edýärdi. Kooperatiw roluny oýnaýan bu gurluş wagtlaýyn möhlete oba arçynlygynyň beren ýerini işläp bejeryärdi. Toplan hasylyny bolsa kooperatiwiň agzalaryna paýlaýardy. Bu ulgamda "uly maşgala", "kooperatiw", "oba arçynlygy" ýaly edara ediş bölümleri hereket edipdir.[19] Slowen dolandyryş ulgamynda edara ediş birliklerinden has uly birlige Jupa ýa-da Jupanyä diýlipdir. Awar dilinden geçen bu adalga taýpanyň ýa-da taýpalar bileleşiginiň ýaşaýan ýerine diýler eken. Jupa ýa-da Jupanyä bir etrabyň ýa-da derýanyň ady-da berilwn bolmagy ahmal. Slowenler hem edil horwatlar, bosniýalylar we wengerler ýaly Jupanyň ýa-da Jupanyänyň häkimine Jupnik diýipdirler.[20] Slowenler Jupa, Jupanyä, Jupnik ýaly türkisoll sözlerini ilkinji gezek 777-nji ýylda Ýokarky Awstriýanyň Kremsminster şäheriniň eteginde "Jopan ani vocatur Physso"[21] görnüşinde ulandylar.[22] Şuňa meňzeş sözlere Bosniýanyň, Serbiýanyň, Horwatiýanyň, Garadagyň (Çernogoriýa) we Makedoniýanyň dolandyryş ulgamlarynda häzirem duş gelmek bolýar.[23] Jupa, Jupn, Jupanyä sözlerinden Jupnžič[24] sözi hem emele gelipdir.

Awarlar slowenler bilen bile Alp daglarynyň gündogar etraplaryna ýerleşenlerinde häzirk Sloweniýanyň ýerlerinde daýhançylyk bilen meşgullanýan az sanly ýerli halka duş geldiler. Şonuň üçin olar bu ýagdaýdan baş alyp çykmak maksady bilen ýeri işläp bejermäge başladylar. Ýerli ekerançylyk hakynda ýerli halkdan maglumat topladylar. Täze tarp ýerleri özleşdirmek üçin ata watanlaryndan (Orta Aziýa, Türkmenistan -

t.b.) däneli ösümliklerden: bugdaý, arpa, çowdary, süle, nohut, noýba, gök we bakja önümlerinden: käşir, hyýar, kelem, şugundyr, sarymasak, miweli ağaçlardan: alma, armyt, ülje, erik, hoz, şetdaly ýaly zatlary getirdiler. Olar ary saklap bal toplamak işi bilenem meşgullanýardylar.[25]

Awarlaram edil beýleki türki taýpalar ýaly Orta Aziýadan täze tutunan ýurtlaryna bagçylyk hojalygyny üzüm şerabyny getirdiler. Emma Sloweniýada, Makedoniýada, Serbiýada, Horwatiýada we beýleki Balkan ýurtlarynda bag ösdürip ýetişdirmek we üzüm şeraby bilen baglanyşykly "bor"[26] we "borowa"[27] sözlerine gabat gelip bolanok. Awarlar miweden edilen içgilerden başga-da, goýun, geçi we sygyr süýtlerini içýärdiler, peýnir, ýumurtga, balyk, towşan, keýik eti ýaly önümleri iýýärdiler. Öý guşlaryndan towuk we gaz ýetişdiripdirler. At olaryň söweşde münýäm iň esasy aýagulaglarydy.[28]

Awarlar baran ýurtlarynda söwda bilenem meşgullanypdyrlar. Olar öndüren önümleriniň bir bölegi başga taýpalara satypdyrlar. Eksport edilýän harytlaryň arasynda esasan bal, deri we duz bolupdyr. Söwda köplenç haryt alyş-çalşygy esasynda Dunaý, Sawa, Drawa, Morawa, Mura ýaly uly derýalaryň we rimlilerden galan ýollaryň üstünde amala aşyrypdyrlar.

Awar döwletinde magdan işläp çykarmak o diýen ösmändir. Olar rimlilerden galan käbir magdan kánlerini işletmäge dowam edipdirler. Muňa garamazdan metal eretme tehnologiýasyndan gowy baş çykarypdyrlar. Olar eredýän demirlerimden ýokary hilli ýaraglary ýasapdyrlar. Awar ussalarynyň elinden çykan ýaraglar Ýewropa ýurtlarynyň ählisinde höwes bilen satyn alynypdyr. Ýewropalylara satylan ýaraglaryň ýerine altyn-kümüş, ýüpek, egin-eşik alypdyrlar.

Zikgelän pullarynyň ýüzüne ýarym Aýyň, Günüň ýa-da Aý-ýyldyzyň şeklini çyzypdyrlar.[29]

Awarlar ölülerini egin-eşigi, ýaragy, hatda atlary bilen bile jaýlapdyrlar. Ýewropada we Balkanlarda geçirilen gazuw-agtaryş işlerinde awar mazarlarynda we hazynalarynda birnäçe lybas we ýara tapylandygy mälim. Tersine, slowen we beýleki slawýan taýpalaryň mazarlarynda bolsa düýbünden ýok diýiljek derejede

egin-eşiğe we ýaraga az gabat gelinýär.

Awarlar hem edil ata-babalary bolan hunlardyr beýleki türki taýpalar ýaly ýarag ulanmaga ezber bolupdyrlar. Şol döwrüň iň kämil ýaraglary bilen ykjam goranyş sistemasyny gurmak bilen birlikde strategiki taýdan ähmiýetli ýollaryň kesişýän ýerlerinde, öwürümlerde, köprüleriň, alaňlaryň üstünde, tokaýlyk ýerlerde, düzlüklerde, batgalyklarda söweşjeň diňler we berkitmeler gurupdyrlar. Şol bir wagtyň özünde bu berkitmeler ykdysady, dolandyryş we gaçybatalga maksatly hem ulanylypdyr. Berkitmeler esasan dört gyraňly ýa-da tegelek görnüşde gurlupdyr, töweregini bolsa galyň diwarlardyr goranyş halkalary hem-de içi suwly çuň garymlar bilen gurşapdyrlar. Wagtyň geçmegi bilen berkitmeleriň töweregindäki oturymly ýerler hem oňa sygynypdyrlar.[30]

Awarlar çarwa durmuşdan oturymly durmuş geçen wagtlaryndan başlap obalary hem gurupdyrlar. Ýöne olaryň ýaşan obalary barada häzirki wagtda maglumatlar juda az.

Gurýan ýeke otagly agaç jaýlarynyň daşyny agaç şahalary ýa-da saman bilen örtüpdirlir. Olaryň ulanan hojalyk enjamlary, öýüň ojagy we tamdyrlar barada-da maglumatlar az.

Muňa garamazdan Sloweniýada awarlardan galan maddy medeniýetiň yzlaryna we eserlerine ýygy-ýygýdan duş gelmek mümkin. Olardan gazylan mazarlary we hazynalardan çykýan egin-eşiklerdir ýaraglary görkezip bolar. Häzirki wagta çenli Günbatar Panoniýa düzlüginde ýedi, Gündogar Alp daglarynda we Karantaniýada, Sloweniýada onlarça, jemi alanda 47 awar-tütük mazary we hazynasy gazylyp görüldi.[31] Mundan başga-da awarlara degişli mazarlar we hazynalar boýunça gazuw-agtaryş işleri Ýokarky Drawanyň ýakalarynda, Anije derýasynyň gözbaşy Sladmingde, Wena jülgesiniň Salslamergut diýen ýerinde, Koruszkada, Ştaýerde, Kranyska Gorada, Wişnýa Gorada, Lýublýanada, Mengeşde, Bled kölüniň töwereginde, Ptuýda, Adriarik deňziniň kenaryndaky ýerlerde geçirildi.[32]

Awar mazarlaryndan we hazynalardan köplenç ok, gargy, galkan, söweşjeň palta, orak, pyçak, hanjar, gyrkylyk ýaly ýaraglar, zähmet gurallary, kemerler, açarlar, keramiki önümler, aý-ýyldyz şekillli gulakhalkalar, aýna bölekleri, merjen

monjuklar we başga-da birnäçe zatlar çykarylady. Awarlaryň guly slowenleriň we slaw(ýan)laryň hazynalary ýokdy. Olaryň diňe ýok diýiljek defejede az egin-eşikli mazarlary bardy.[33]

Günbatar Panoniýada gazylan hazynalaryň iň gymmatlysy Wengriýada Balaton kölüniň etegindäki Kesztheli hazynasydyr. Bu hazynada awar paty-putylaryndan başga-da tapylan zatlar Kesztheli medeniýetine degişli aýratynlyklara we gymmatlyga eýedir. Soňky ýyllarda Karantaniý sebitinde geçirilen arheologiki barlaglaryň dowamynda tapylan zatlaryň Köttlaş medeniýetine degişlidigi çak edilýär. Köttlaş medeniýetiniň çägi bolsa VII-VIII asyrlarda orta çykan Köne Karantaniýa we awar-türk medeniýetiniň çäklerini öz içine alýar. Awar medeniýetine degişli emläkleriň arasynda Aý şekilli gulakhalkalar we ýüzüne ýa-da böwrüne Ýarymaýyň şekili çyzylan keramiki gaplar bar.

Slowenleriň we beýleki slawýan taýpalaryň heniz awar taýpalar konfederasiýasyna tabyn döwürleri bolan VI-VIII asyrlara degişli gazylan mazarlardan we hazynalardan çykan emläkleriň käbiri şol bir meňzeş görnüşdäki gymmatlyklardyr. Şonuň üçin käbir taryhçylar bu emläkleriň awarlar bilen deň derejede slowenlere we slaw(ýan) taýpalara degişlidigini öňe sürýär. Olar etniki taýdan awar-türk we slowen-slaw medeniýetini tapyndylara görä bölmegiň mümkin däldigini öňe sürýärler. Emma slowen wd slawýan baýlarynyň awarlar bilen bile bir mazara gömülmejege görnüp duran zat. Çünki hazynalarydyr egin-eşikleri, ýaraglary bilen birlikde esasan awar kaganlary, şazadalary, melikeleri, serkerdeleri we beýleki begzadalar jaýlanýardy. Şonuň üçinem Keszthelide, Köttlaşda, Nagyszentmiklosda[34], Banatda, Bačkada, Sremde, Sloweniýada beýleki ýerlerden tapylan ähli emläkler we ýaraglar diňe awar begzadalaryna degişlidir.[35]

Awarlaryň hazynalaryndan we mazarlaryndan çykýan gulakhalkalaryň, ilikleriň, keramiki we metal gap-çanaklaryň ýüzüne Ýarymaýyň ýa-da Günüň şekiliniň çekilmegi ýörite üns berilmäge degişli. Sebäbi Ýewropada we aýratynam Balkanlarda Rim, Wizantiýa we Illyr metal pullarynyň ýüzünde Aý-ýyldyzly, Aýly, Günlü şekillere duş gelmek bolýar. Ýarymaý şekiliniň

5.000 ýyl mundan öň Orta Aziýadan (Änewden -t.b.) Anadola göç eden şumerler, has soňra hettler, arameýler we hatda göktürk(men)ler tarapyndan ulanylandygy mälimdir.[36] Müňlerçe ýyl öň Gök Taňra uýmaga başlan türkler Ýarymaýy we ýyldyzlary öz ynançlarynyň nyşanu hökmünde kabul etdiler. Şonuň üçin sak, hun, awar, bulgar, oguz, uýgur, peçeneg, kuman, gaznawy, gyrgyz, garahanly, seljukly, osmanly (gaýy) we beýleki türki taýpalar, beglikler, döwletler, imperiýalar Aý-ýyldyzyň we biri-birine galtaşyp duran Üç ýarymaýyň şekiline uly üns berdiler. Olaryň şeklimi mukaddes we milli simwol hökmünde baýdaklara, pullara, tugralara, permanlara we başga ýerlere basdylar. Balkanlarda, Ýewropada we beýleki ýurtlarda Aý-ýyldyzy bogomiller hem simwol hökmünde ulanýar. Bu şekili mazar daşlaryna we başga ýerlere çekýärler.

Slowenler "baý" (awarlarda "baýan") manysyny berýän "Boýan" we "Boýana" antroponimlerini häzirem ulanýar. Sloweniýasa "Boýana" toponimine, mikrotoponimine we gidrotoponimine düş gelmek mümkin.

Prof. Dr. Ýusup HAMZAOGLY.

[1] Ýewropadaky hunlaryň 400-453-nji ýyllarda ýaşan hun-türk(men) kagany. Umumytürk we adamzat taryhynyň iň beýik serkerdeleriniň biri. 434-nji ýylda daýysy Rugillanyň ölüminden soň tagta çykdy. 434-445-nji ýyllarda dogany Bleda bilen bile, Bledanyň aradan çykmagyndan soň ýeke özi döwleti dolandyrdy. Daniýadan Panoniýa we Germaniýanyň Reýn derýasynfan Hazar deňzine çenli aralykda gurlan äpet döwletiň merkezi Wengriýanyň Tokaýa diýen ýerindedi. Onuň häkimiýetine germanlar, sarmatlar, slawýanlar we beýleki kowumlar tabyn boldular. Belli bir döwürde Wizantiýany hem paç tölemäge mejbur etdi. Rimiň hökümdary Walentian gyz doganyny oňa aýal edip bermändigini üçin 451-nji ýylda Galliýa çozdy. Emma Flawiýa Aesýäniň serkerdeligindäki rimlilere ýeňilip, Wengriý dolanyp bardy. 452-nji ýylda ýene Italiýa ýörişine çykdy. Şol wagt Akwileýa we beýleki şäherleri basyp alandan soň Rimiň üstüne gaýtdy. Emma Minsiýa şäherinde öňüne çykan we dyza çöküp

ýalbaran Rim papasy Leon I-iň töwellasyny alyp gaýtmysym etdi. Ýöriş döwründe açlyk we ýokanç keseller goşuny tapdan düşürdi. Ol bu ýörişden bir ýyl geçensoň (453 ý), öýlenen gijesi aradan çykdy. Onuň ölümi hakynda dürli-dürli hekaýatlar aýdylýar. Bir rowaýatda altyn-kümüş we demir goş-golamlar üç sandyk bilen bile jaýlanypdyr. Wizantiýa diplomaty Rhetor Priskosyň habar bermegine görä, Atillanyň köşgünde türk dilden başga-da got we latyn dillerinde-de gepleşilipdir. Hunlaryň serdary Atillanyň beýikligi we onum amala aşyran beýik işlerini başga milletler hem nusga edinipdir.

[2] Häzirki Lýublýananyň köne ady.

[3] Serediň: Ílstorija naroda Jugoslavije. Prva kwiga. Beograd, Prosveta 1953, 52-53.

[4] Wişne daglary.

[5] Serediň: Milko Kos, Istorija Slovenaca. Beograd, Prosveta 1960, 43.

[6] Serediň: E. Klebel, Langobarden, Bajuwaren, Slawen, Mitteil, d. Anthropol. Wien 1939, 7-198.

(7) L. Hauptmann, Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle. – Byzantion (Paris). An. u (1927/28/29), 18-34.

[8] M. Kos, Op. cit. 43.

[9] Íbid. 43.

[10] Serediň: Bogo Grafenauer, Razmerje med Sloveni in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podloge. – ZÇ No. 9 Ljubljana 1955, 31-49.

[11] Serediň: Milko Kos, K zgodovini kralja Sama in njegove dobe. -ÇJKZ. No. 7. Ljubljana 1928.

[12] IX asyrdan galan bir maglumatda slowen etniki adalgasynyň “Sclavi ani dicantur Quarantani” görnüşinde ulanylandygyny görmek bolýar. Serediň: M. Koc, Istorija Slovenaca, 77-84.

[13] Serediň: Bogo Grafenauer, Priključitev Karantanije na zapad. – ZÇ. No. 36. Ljubljana 1942.

[14] M. Kos, Istorija Slovenaca, 77-84.

[15] Íbid, 104-105.

[16] Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Budapest, Morevcshik 1944, 30.

- [17] Bkz.: Ferdo Şişiç, Geschichte d. Croaten. Zagreb 1917, 386. Laszlo Rasonyi, "Dunaý köprüleri", wengerçeden türk diline terjime eden: Hijran Akyn. Ankara, TKAE 1984, 11-12.
- [18] Ferdo Çulinoviç, Drzavnopravna historija jugoslavenskih zemalja. Prva Knjiga. Zagreb, Şkolska knjiga 1961, 24; Ban kelimesinin anlamı için bkz.: Codex Cumanicus. Edited by Count G. Kuun. With the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Luis Ligeti. Budapest 1981, 120.
- [19] Istorija naroda Jugoslavije. Prva kwiga, 134.
- [20] Bkz.: Ferdo Şişiç, Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb, Matica Hrvatske 1962, 7280; F. Çulinoviç, Op. cit. 24-25.
- [21] "Fisso adyndaky jupan".
- [22] F.Şişiç, Op. cit. 72-80; F. Çulinoviç, Op. jilt. 24-25.
- [23] Giñişleyin maglumat üçin seret: K.Bagrýanorodnyý, Op. jilt. 31-32; F.Şişiç, Pregled povijesti, 72-80; F. Çulinoviç, Op. cit. 24; Ýusuf Hamzaogly, "Balkan türklügi" Ylm-taryhy seljermeler, makalalar. Makedoniýa, Serbiýa, Horwatiýa. Ankara, Türkiýe Respublikasynyň Medeniýet ministrliginiň neşirýaty, 2000 ý, 426-428.
- [24] Oton Jupançiç – 1878-1949-ýyllarda ýaşan meşhur slowen şahyry. Niko Jupançiç bolsa 1876-1961-nji ýyllarda ýaşan meşhur slowen etnology, antropology, syýasatçy.
- [25] M.Kos, Istorija Slovenaca, 133.
- [26] Serediň: Ý. Hamzaogly, Op. cit. 16, 320, 413,
- [27] İbid. 429.
- [28] M. Kos, Istorija Slovenaca, 134.
- [29] İbid. 134-135.
- [30] İb. 135.
- [31] M. Kos, Istorija Slovenaca, 136.
- [32] İbid. 136-137.
- (33) Yânös Harmatta "Awarlaryň dil meselesi boýunça. Gündogar Ýewropada türkileriň oýma ýazgyly ýadygärlikleri", wenger dilinden türk diline terjime eden: Hijran Akyn. Ankara, TTKB 1988, 3-44.
- [34] Ý.Hamzaogly, Op. cit. 397-398, 421-428.
- [35] Serediň: Fewzi Kurtogly, "Türk baýdagy we Aý-ýyldyz". 2-

nji neşir. Ankara, TTKB 1987, 45.

[36] Melanija [erdenkovska, Razvoj na kreativnite i intelektualnite potencijali. Principite na Bogomilskoto dvPewe vo site pori na bitot na Mijacite. -Nova Makedonija (Skopje), 24 noemvri 1999, 10; şol ýerde:

M. [erdenkovska, Individualnata sloboda – najvisok streme – Nova Makedonija, 25 noemvri 1999, 6.

Terjime eden: Has TÜRKMEN.

<https://www.altayli.net/slovenyada-avar-izleri.html>

Taryhy makalalar